

UZBEKİSTAN

LANGUAGE & CULTURE

O'ZBEKISTON: TIL VA MADANIYAT

Lingvistika

2023 Vol. 3 (1)

www.linguistics.tsuull.uz

ISSN 2181-922X

ISSN 2181-922X

O'ZBEKİSTON
TIL VA MADANIYAT

LINGVİSTİKA

2023 Vol. 3 (1)

www.navoiy-uni.uz
www.uzlc.navoiy-uni.uz

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti

Bosh muharrir: Hamidulla Dadaboyev

Bosh muharrir o'rinnbosari: Zulxumor Xolmanova

Mas'ul kotib: Dilafruz Muhammadiyeva

Tahrir hay'ati

Baxtiyor Abdushukurov, Samixon Ashirboyev, Sulton Normamatov, Munavvara Qurbonova, Muhayyo Hakimova, Dilrabo Baxronova, Nodira Alavutdinova, Muqaddas Abdurahmonova, Marhabo Umurzoqova, Manzura Shamsiyeva, Zilola Shukurova, Gavhar Komilova, Kamola Rixsiyeva, Iqbol O'ravzova, Muhabbat Madaminova, Rohila Abdullayeva, Saodat Israilova, Nodir Jo'raqo'ziyev.

Jurnal haqida ma'lumot

"O'zbekiston: til va madaniyat" jurnali – lingvistika, tarix, adabiyot, tarjimashunoslik, san'at, etnografiya, falsafa, antropologiya va ijtimoiy tadqiqotlarni o'rganish kabi sohalarni qamrab olgan akademik jurnal.

Jurnal bir yilda to'rt marta chop etiladi.

Jurnalning maqsadi – ko'rsatilgan sohalarga oid dolzarb mavzulardagi bahs-munozaraga undaydigan, yangi, innovatsion g'oyalarga boy, o'z konsepsiyasiga ega bo'lgan tadqiqotlarni nashr etishdir.

Ingliz, rus va o'zbek tillaridagi, shuningdek, boshqa turkiy tillarda yozilgan maqolalar qabul qilinadi. Iqtisodiy tahlillar hamda siyosatga oid maqolalar e'lon qilinmaydi.

Jurnalda kitoblarga yozilgan taqrizlar, adabiyotlar sharhi, konfrensiyalar hisobotlari va tadqiqot loyihalari natijalari ham e'lon qilinadi. Mualliflar fikri tahririyat nuqtayi nazaridan farq qilishi mumkin.

"Lingvistika" Oliy attestatsiya komissiyasi ilmiy nashrlar ro'yxitidagi "O'zbekiston: til va madaniyat" jurnalining tilshunoslik yo'nalişidagi seriyasi bo'lib, yilda to'rt marta e'lon qilinadi. "Lingvistika" seriyasida professor-o'qituvchilar, doktorantlar, stajyor-tadqiqotchilar, mustaqil izlanuvchilar, magistrantlarning lingvistika yo'nalişidagi ilmiy maqolalari nashr etiladi.

"Lingvistika" seriyasi 2021-yil mart oyidan chiqa boshlagan.

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti
universiteti.

O'zbekiston, Toshkent, Yakkasaroy tumani, Yusuf Xos Hojib ko'chasi, 103.

Email: uzlangcult@gmail.com

Website: www.linguistics.tsuull.uz

Alisher Navoi Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature

Editor-in-Chief:

Hamidulla Dadaboev

Deputy Editor in Chief:

Zulkhumor Kholmanova

Executive secretary:

Dilafruz Muhammadieva

Editorial Committee

Bakhtiyor Abdushukurov, Samikhon Ashirbayev, Sultan Normamatov, Munavvara Kurbanova, Muhayyo Hakimova, Dilrabo Bakhronova, Nodira Alavutdinova, Tolkin Togayev, Muqaddas Abdurahmanova, Marhabo Umurzakova, Manzura Shamsiyeva, Zilola Shukurova, Gavhar Komilova, Kamola Rikhsiyeva, Iqbol Urazova, Muhabbat Madaminova, Rohila Abdullayeva, Saodat Israilova, Nadir Jorakoziyev.

Journal information

“Uzbekistan: Language and Culture” is an academic journal that publishes works in the field of linguistics, history, literature, translation studies, arts, ethnography, philosophy, anthropology and social studies.

The journal is published four times a year.

The purpose of the journal is to publish the results of the latest research that are rich in new, innovative ideas and has its own concept, which stimulates debate on topical issues in these areas.

The language of articles can be English, Russian and Uzbek. Other Turkic languages are also welcome. We do not publish economic analyses or political articles.

In addition to research articles, the journal announces book and literary work reviews, conference reports and research project results. The authors' ideas may differ from those of the editors'.

“Linguistics” is a linguistic series of the journal “Uzbekistan: Language and Culture” which in the list of scientific publications of the High Attestation Commission, published four times a year. The “Linguistics” series publishes linguistic articles by professors, doctoral students, trainee researchers, independent researchers, and masters.

The “Linguistics” series was launched in March 2021.

Alisher Navoi Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature.

103, Yusuf Khos Hojib, Yakkasaray, Tashkent, Uzbekistan.

Email: uzlangcult@gmail.com

Website: www.linguistics.tsuull.uz

MUNDARIJA

Lingvistika

Muhayyo Xakimova

Abstrakt so'zlarda denotativ va signifikativ ma'no munosabati.....6

Munavvara Qurbonova

O'zbek bolalari nutqida deyksis hodisasining namoyon bo'lishi.....18

Муқаддас Абдурахманова

Сравнительный анализ омонимии в узбекском и родственных языках.....29

Iroda Azimova

O'zbek tilidagi Broka afaziyasiga xos spontan nutqda ot va fe'llarning qo'llanishi.....41

Saodat Isroilova

Qadimgi turkiylar nomlanishiga ois etimologik qarashlar.....61

Tursunoy Yandashova

Badiiy matnda "go'zallik" konseptini ifodalovchi grammatik-sintaktik vositalar lingvopoetikasi 69

Shahnoza Xo'janiyazova

Alisher Navoiyning manoqib asarlarida o'z va o'zlashgan antonimlar xususida.....83

Surayyo Ziyotova

"Mehrobdan chayon" asaridagi turkiy so'zlar tadqiqi.....96

Muhabbat Madaminova

Til belgilarining nutqiy jarayonda voqelanishi.....111

Nigina Sadinova

Kontrast voqelanishida pragmatik-uslubiy imkoniyatlari.....123

Nodira Alavutdinova, Lobarxon Ergasheva

O'zbek tilini xorijiy til sifatida o'qitishning kommunikativ xususiyatlari.....131

Xojiakbar Abdumannonov

Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun frazeologik minimum tuzishning lingvodidaktik tamoyillariga oid tahlil.....142

O'zbek bolalari nutqida deyksis hodisasining namoyon bo'lishi

Munavvara Qurbanova¹

Abstrakt

Maqlolada kichik maktabgacha yoshdagi bola muayyan faoliyat nomini bildiruvchi so'z orqali shu faoliyat davomida faol ishtirot etgan shaxsga ishora qilishi haqida ma'lumot berilgan. Mazkur yosh davridagi bola bir so'zni takror qo'llash orqali unga deyktik vazifa yuklashi xususida to'xtalib o'tilgan. Unda bolalar tomonidan atoqli otni qisqartirish orqali hosil qilinadigan deyktik birliklar talaffuzi badiiy matnlarda o'ziga xos tarzda aks ettirilishi bayon qilingan. Kishilarning belgi-xususiyati yoki harakat-holatini ifodalovchi ot orqali shaxsga ishora qilib, shaxs deyksisini shakllantirishda bolalarning yosh jihatni bilan bog'liq tafovut mavjudligi aniqlangan. Ular nutqida kattalar kabi o'r'in, payt va holat ravishlari ko'p ishlatilib, deyktik vazifa bajarishi tadqiq qilingan. Taqlid so'zlarning nutqdagi vazifasi filogenez va ontogenet davrining dastlabki bosqichida yaqqol namoyon bo'lishi qayd etilgan. Bola dastlab taqlid so'zlardan deyktik nom sifatida foydalanishi, bolalar nutqida predmetning harakat-holatiga ishora qiluvchi taqlid so'zlar ham ko'p kuzatilishi haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: *verbal muloqot, nutqiy xulq, lisoniy qobiliyat, kommunikativ maqsad, ishora birligi, bolalar nutqi, fitonim, atoqli ot, taqlid so'z, pragmatika.*

Kirish

Ijtimoiylashuv jarayonida bolaning ona tiliga oid nutqiy me'yorlarni o'zlashtirish ko'nikmasi so'zlashuv uslubiga asoslangan verbal muloqot asosida shakllanadi. Nutqiy xulq va lisoniy qobiliyatning shakllanishi natijasida bola aqlan rivojlanib, atrof-muhitdagi voqeа-hodisalarining mazmun-mohiyatini bilishga intiladi. Bolada nutqning rivojlanishi uning ruhiy jihatdan ham takomillashuvini ta'minlashga xizmat qiladi. Bu esa o'z navbatida bola ma'naviy saviyasi va intellektual salohiyatining ortib borishiga yordam beradi.

Dunyo tilshunosligida bolalar nutqi atroficha o'rganilgan

¹ Qurbanova Munavvara Abdujabborovna – Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universitet professori, filologiya fanlari doktori.

E-pochta: munavvara2013@yandex.ru

Iqtibos uchun: Qurbanova, M.A. "O'zbek bolalari nutqida deyxis hodisasining namoyon bo'lishi". *O'zbekiston: til va madaniyat. Lingvistika.* 2023-3: 18-28.

bo'lib, bu boradagi tadqiqotlarda kommunikativ maqsad ifodasida ishora birliklarining o'rni va ahamiyatiga alohida e'tibor qaratilgan. Mazkur muammo tahliliga oid ishlarda bolalar tomonidan deyktik birliklarning o'zlashtirilish bosqichlari ham belgilangan. [Dobrova] Bolalar kommunikativ faoliyatining pragmatik tadqiqida ular nutqini bevosita kuzatish hamda maxsus tajriba o'tkazish orqali to'plangan lingvistik materiallar bilan bir qatorda, badiiy manbalarda qayd etilgan misollardan maqsadli foydalanish tajribasi ham qo'llanilgan. Jumladan, E.Beloglazova, O.L.Strogonovalarning tadqiqotlarida badiiy matn misolida bolalar nutqining diskursiv-pragmatik hamda lisoniy reprezentativ xususiyatlari o'rganilgan. [Baloglazova 2010, 30] Bolalar nutqiga xos reprezentativ xususiyatlarning personaj obrazi, yozuvchi tomonidan belgilangan badiiy vazifalarga bog'liq holda namoyon bo'lishi E.Yu.Moiseenkoning ishlarida ham ilmiy asoslangan. [Moiseyenko] Bolalar nutqining shakllanishi masalasi tahlil etilgan ayrim manbalarda kommunikativ faoliyatda pragmatik xususiyatlarni namoyon etuvchi nolisoniy omillar belgilangan.

O'zbek tilshunosligida bolalar nutqining lisoniy xususiyatlari, [Sayidirahimova 2004, 126] sotsiopsixolingvistik jihatlari [Qurbanova 2009, 154] monografik aspektida o'rganilgan. Ikki til sharoitida o'zbek bolalari nutqida zamon munosabatlarining ifodalanishi masalasi ham tadqiq etilgan. [Ismailov 1988, 23] Ontolingvistikaga doir aksariyat tadqiqotlarda bolalar nutqini bevosita kuzatish hamda ta'lim-tarbiya muassasalarida o'tkazilgan maxsus tajribalarda to'plangan daliliy materiallar tahlilga tortilgan. Ularda bolalar tomonidan ona tilining fonetik tizimi, grammatic imkoniyatlari, shuningdek, ikkinchi tilning o'zlashtirilishi jarayonidagi muammoli jihatlar, bolalar nutqida kuzatiladigan o'ziga xos leksik-semantik birliliklar lingvistik, lingvokulturologik hamda genderologik aspektlarda o'rganilgan. [Umarxo'jayeva 1997, 52-53]

Albatta, bu boradagi muammolar talqinida o'zbek bolalari nutqi tadqiqiga lingvopragmatik yondashuv ham muhim o'rinni tutadi. Bu orqali turli yoshdagagi bolalarning lingvokreativ tafakkur salohiyati, kommunikativ qobiliyati, shuningdek, ular nutqida til birliklariga xos ichki imkoniyatlarning voqelanishi darajasini aniqlash tilshunosligimizdagi muhim vazifalardan biri hisoblanadi.

Asosiy qism

Inson butun hayoti davomida til boyliklarini o'zlashtirish orqali nutqini takomillashtirib boradi. Ontogenet davri ona tili lug'at tizimiga xos imkoniyatlarni o'zlashtirishdagi asosiy bosqich

hisoblanadi. Bu davrda bola kattalar tomonidan qo'llaniladigan oddiy, sodda shakldagi nutqiy qurilmalarni tushunishga harakat qiladi, o'zi ham dastlabki so'zlarni talaffuz qila boshlaydi. Bola 1 yoshga etganda *ona*, *buvi*, *bobo*, *aka*, *opa* kabi qarindoshlik nomlarining o'zi mansub bo'lgan shevaga xos shakllarini ham o'zlashtirib, ularni nutqiga tatbiq eta boshlaydi. Ammo ba'zan bu jarayonda kichik yoshdagi so'zlovchi lingvodeyktik o'ziga xosliklarni yuzaga keltirishi mumkin. Masalan, Ibrohimjon Muhiddinov (1 yoshu 1 oy) muloqot jarayonida **ada** (ota), **doda** (bobo), **oyi** (ona), **amma** tarzidagi murojaat shakllarini ko'p ishlatgan. Lekin bu yosh davrida u ammasiga **ada**, bobosiga **amma** so'zları orqali ishora qilavergan.

Ko'rinaridiki, bu yosh davridagi bolaning lug'at zaxirasida shaxsga ishora qiluvchi so'zlar miqdori avvalgiga nisbatan muayyan darajada ortgan bo'lsa-da, u kattalar tomonidan mazkur birliklarga yuklangan sotsiopragmatik ma'nolarni farqlashga qiynaladi. Biroq bola ulg'aygan sari unda muloqotdoshlarining o'ziga nisbatan ijtimoiy rolini idrok etish imkoniyati kengayib boradi. Ba'zan bu jarayonda ham bola ikki shaxsga bir deyktik vosita orqali ishora qilishi mumkin. Masalan, 1 yoshu 2 oylik davrida Abdulbosit Abdujabborov Toshkent shahar shevasida so'zlashuvchi shaxslarga xos nutqiy odatga ko'ra, buvisiga *tatta oyidon* (katta oyijon) tarzida murojaat qilishni o'rgangan. U 1 yoshu 2 oyli bo'lganda *amma* so'zini ham o'zlashtirib, nutqda to'g'ri qo'llagan. Ammo bola 1 yoshu 4 oyga etganda buvisiga nisbatan ham *amma* tarzida ishora qila boshlagan.

Bolalar nutqiga xos ayrim deyktik belgilar fitonimlarda o'z ifodasini topadi. Masalan:

Ro'zada boychechak aytgani borib, hammamiz ovozimizni burnimizdan chiqarib, manqalanib, boychechak aytib keldik eshigingizga, Xudoyim o'g'il bersin beshigingizga, deb kulishib-kulishib aytayotgan edik, eshikning orqasida poylab turgan ekan, kaltak olib hammangni otangga aytib bermasammi, molxonaga qamatib qo'ymasammi" deb quvlab qoldi."(X.To'xtaboyev. "Jannati odamlar")

Ushbu misolda o'simlik nomini ifodalovchi *boychechak* so'zi orqali shu nom bilan ataladigan qo'shiqqa ishora qilingan.

Kichik maktabgacha yoshdagi bola muayyan faoliyatning nomini bildiruvchi so'z orqali shu faoliyat davomida faol ishtirot etgan shaxsga ishora qiladi. Masalan, 2 yoshli Abdulvosit Abdujabborov *yulduzcha* so'zi orqali shu nomdagi teleko'rsatuv boshlovchisiga ishora qilib, shaxs deyksisini yuzaga keltirgan.

Maktabgacha yoshdagi bola bir so'zni takror qo'llash orqali unga deyktik vazifa yuklaydi. 5 yoshli Abduazim Abdujabborov

nutqida qo'llangan “*Alyo-alyoni bering*” jumlesi tarkibidagi *alyo-alyo* takroriy so'zida telefonga ishora kuzatiladi. Ko'rindiki, bu yoshdag'i bolaning kommunikativ faoliyatida leksik takror shu so'z ishlatalidigan nutqiy vaziyatda muloqot vositasi sifatida xizmat qiluvchi narsa-predmetni ko'rsatadi.

Bolalar tomonidan atoqli otni qisqartirish orqali hosil qilinadigan deyktik birliklar talaffuzi badiiy matnlarda quyidagicha aks ettirilgan:

1. – *Bultur poshsha buvim menga tuqli olib beruvdilar, tug'ilganimda. – Qizcha o'ylanib qoldi. – Keyin-chi, Bahoga uch oyoqli velosiped, Baxtiga ko'ylak...* (O'.Hoshimov. “Dunyoning ishlari”)

2. *Otjilovini chaqqon G'anishga tutqazdim-da, bir sakrab, uni otdan ag'dardim.* (N.Fozilov. “Bolaligim – poshsholigim”)

Anglashiladiki, birinchi misolda bola tomonidan ismning oxirgi bo'g'ini talaffuz qilinmagan. Ikkinci misolda esa ism oxiridagi ikki tovush tushirib qoldirilib, G'anisher ismli shaxsga ishora qilingan. Bu holat matnning oldingi qismlaridan birida aks etgan quyidagi jumladan anglashiladi: *Bolalardan: Jalil, men, Karim ko'zoynak, A'zam, Holiq boboning nabirasi G'anisher boradigan bo'ldik.*

Bola ismni anglatuvchi atoqli ot oxiridagi ikki tovushni tushirib qoldirgan holda shaxs deyksisini shakllantirganda sub'ektiv munosabat ifodalash maqsadini ko'zda tutmasa ham, uning nutqida aks etgan deyktik birlik ishora obyektining ruhiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Masalan: –*Toy, biz charchadik. Bir mizg'ib olmasak bo'lmaydi... Toy burnini jahl bilan tortadi-yu, indamaydi. Bir kuni u astoydil yalindi: – Meni Toy demanglar. O'zimning otim bor. – Toyir.* (O'.Hoshimov. “Dunyoning ishlari”).

Bolatomonidan shaxsga ishora qilish jarayonidayuz beradigan bu kabi holatlarni bartaraf etishda, eng avvalo, ota-onalarning mas'uliyati kattadir. Birinchi galda ularning o'zi farzandining ismini to'liq talaffuz qilishi va boshqalarni ham shunga undashi lozim. Manbalarda ta'kidlanishicha, go'dakka qo'yilgan ismda ishtirok etgan tovushlar atrofida tebranish hosil bo'lib, ular birgalikda bitta maydonni tashkil etadi. Bu maydon o'zidan ijobjiy yoki salbiy quvvat tarqatadi. Shunga ko'ra mazkur ism egasining nomi tilga olinganda, unga ijobjiy yoki salbiy maydon ta'siri yo'llanadi. Shu jihatdan har bir ota-ona tarbiyani o'z farzandining ismini to'liq talaffuz qilishdan boshlashi kerak. [Zokirova 2005]

Kishilarning belgi-xususiyati yoki harakat-holatini ifodalovchi ot orqali shaxsga ishora qilib, shaxs deyksisini shakllantirishda bolalarning yosh jihatni bilan bog'liq tafovut ko'zga tashlanadi.

Masalan, Toshkent shahar shevasi vakili 1 yoshli Yasinaxon Jonxo'jaeva mazkur shevada ota yoki onaning otasiga nisbatan ishlatiladigan **doda** so'zi orqali notanish keksa erkakka ishora qilgan. Kuzatuvlarimiz davomida bu holat kichik maktabgacha yoshdagi bolalar nutqida ko'p uchradi.

Ba'zan yuqorida qayd etilgan morfopragmatik vosita kichik mакtab yoshidagi bolalar tomonidan ko'chma ma'noda qo'llanib, metaforik deyksis ifodachisiga aylanadi. Bunda ham uning deyktik vazifasi shaxsga ishora qilishdan iborat bo'ladi. Mazkur yoshdagi bolalar muloqotida kuzatiladigan bu xususiyat ishora vositasining kishilarga xos gender jihat va jismoniy holatga ko'ra o'xshashlikni aks ettiruvchi birlik sifatida qo'llanishi natijasida yuzaga chiqadi. Bu holat O'Hoshimovning "Ikki eshik orasi" romanida Muzaffar Shomurodov tilidan quyidagicha ifodalangan:

*Tanaffusda ikkinchi sinf bolalari **bizni** masxara qilishadi.
Hammasi baravar qarsak chalib ashula aytadi:*

Birinchi chol,

Otga beda sol.

Oting emasa,

***Chaynab sol.* (O'Hoshimov. "Ikki eshik orasi")**

Ushbu misol tahlilida mikromatn tarkibidagi *biz* kishilik olmoshi va *birinchi* tartib sonining ishoraviy vazifasi ham ahamiyatlidir. Kontekstda bu morfologik vositalar orqali erkak jinsiga mansub so'zlovchi shaxs - 1-sinf o'quvchisi Muzaffar Shomurodov va u bilan bir bosqichda ta'lim oladigan bolalarga ishora anglashiladi. Odatta, 1-sinf o'quvchilar etti yoshda bo'ladi. Mazkur yoshdagi o'quvchilarda muayyan vaqt davomida og'iz bo'shlig'idagi tishlar soni kamayadi. Bu holat keksalarda ham kuzatiladi. Shu jihatdan kontekstda 2-sinf o'quvchilar 1-sinfda tahsil oladigan o'g'il bolalarga erkak jinsiga mansublik hamda ko'pincha etti yoshda va keksalik davrida yuz beradigan jismoniy holat, ya'ni tishlar sonining kamligiga ko'ra o'xshashlikni ifodalovchi *chol* so'zi orqali ishora qilib, shaxs deyksisini shakllantirgan.

Bolalar nutqida ravishlar ham deyksis hodisasini yuzaga keltiradi. Ular nutqida kattalar kabi o'rin, payt va holat ravishlari ko'p ishlatilib, deyktik vazifa bajaradi. Masalan, "***U erda shunaqangi katta daryo oqadiki, ichida uydek-uydek kemalar suzib yuradi***" (O'Hoshimov. "Dunyoning ishlari") misolida *u erda* ravishi so'zlovchining ayni nutqiy vaziyat yuz bergan joydan uzoqda turganini ko'rsatib, makon deyksisini hosil qilgan. R.Davlatova ta'kidlaganidek, bunda kelishik qo'shimchasining grammatik ma'nosи ham ahamiyatlidir.

[Davlatova 2016, 47]

Bolalar nutqida taqlid so'zlarga xos deyktik xususiyat yanada yorqin namoyon bo'ladi. O'zbek tilidagi taqlid so'zlarning deyktik vazifa bajarishi manbalarda qayd etilgan. D.Lutfullayeva, L.Boboxonovlarning taqlid so'zlar pragmatikasi tahliliga bag'ishlangan maqolasida bu turkumga oid morfologik birliklarning deyktik xususiyati asosida nutqda pragmatik vazifa bajarishi ham ko'rsatilgan. [Lutfullayeva, Boxonov 2010, 28-29]

Taqlid so'zlarning nutqdagi vazifasi filogenetik va ontogenetik davrining dastlabki bosqichida aniq namoyon bo'ladi. N.Mahmudov bu haqda shunday deb yozadi: "Bolaning tili chiqayotgan davrda uning "lug'at boyligi" dagi asosiy qismni taqlidiy "so'z"lar tashkil etadi. Bu tabiiy hol, albatta. ZOTAN, bolaning tili, avvalo, tovush va obrazlarga taqlid qilish bilan chiqadi va sekin-asta bunday "so'z"lar o'rnini odatdagi so'zlar egallay boradi. Ana shu taqlidiy "so'z"lardan odatdagi so'zlarga ko'chish jarayoni davri boladagi nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirish va takomillashtirishda, ayniqsa, muhim palladir" [Mahmudov 2016, 16].

Kuzatishlarimizga ko'ra, bolalar dastlab taqlid so'zlardan deyktik nom sifatida foydalanadilar. Tilning leksik birliklarini hali to'liq o'zlashtirib ulgurmagan bola narsa-hodisaning nomini bilmasa, unga tovushga taqlid orqali ishora qiladi. Bolalar nutqida kuzatiladigan bunday taqlid so'zlarni deyktik belgisiga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin:

1. Hayvon va parrandalarga ishora qiluvchi taqlid so'zlar: **ba** (qo'y), **mo'** (sigir), **miyov** (mushuk) **qu-qu** (parranda yoki qush).
2. Narsa-predmetlarga ishora qiluvchi taqlid so'zlar: **g'in**, **bi-bip** yoki **di-dit** (mashina), **chiq-chiq** (soat), **puf** (pufak), **paq** (to'pponcha).

Bolalar nutqida kattalardan o'zlashtirilgan quyidagi taqlid so'zlarga ham deyktik vazifa yuklatilganligini ko'rish mumkin:

Eshon bobom teskari tomonga qarab pish-pish uxbab yotibdilar... (X.To'xtaboyev. "Jannati odamlar")

Besh-olti kun oldin ammam kelgan edi. U oyim bilan pichir-pichir gaplashgan, "O'gay... Yig'ladi... O'qchiga..." degan so'zlar qulog'imga chalingan edi. (O'Hoshimov. "Dunyoning ishlari")

Berilgan gaplarda qo'llangan *pish-pish*, *pichir-pichir* taqlid so'zleri pishillash, pichirlash harakatlarini yuzaga keltirgan shaxslarga ham ishora qilib turadi.

Bolalar nutqida *bilch-bilch* taqlid so'zining ham ko'p qo'llanishi kuzatildi. Bu taqlid so'z *loy* so'zi bilan bog'langanda, loyni bosganda

eshitiladigan tovushni anglatishdan tashqari, bu jarayonda loyda kechadigan harakatga ham ishora qilib turadi. Masalan:

*Endi kunlar sal-pal isib, oftob ham charaqlab chiqib, qorlar erib, ko'chalar **bilch-bilch** loy bo'lib qoldi.* (X.To'xtaboyev. "Jannati odamlar")

Ba'zan taqlid so'zlar katta mактабгача yoshdagi bolalar nutqida ham deyktik birlik sifatida ishlataladi. Masalan:

*Bir mahal ichkaridan "**inga-inga**" degan ingichka, ojiz ovoz keldi. Qiziq, dadam hech nimani sezmayapti, hech nimani eshitmayapti, deb o'ylagan edim. Yo'q, hammasini bilib turgan ekan...*

– Yugur! – dedi baqirib. – E, to'xta!

Shiminining cho'ntagiga qo'l solib, shalvirab ketgan hamyonini oldi, titroq qo'llari bilan ko'kish qog'oz pul chiqardi.

– Ma! Doya xolangga ber! (O'Hoshimov. "Ikki eshik orasi")

Ushbu kommunikativ vaziyatda *inga-inga* tarzida ifodalangan tovushga taqlid so'z orqali shunday tovushni yuzaga keltirgan chaqaloqqa ishora qilinib, shaxs deyksisi shakllantirilgan.

Mazkur yosh davridagi bolalar nutqida predmetning harakat-holatiga ishora qiluvchi taqlid so'zlar ham ko'p uchraydi. Masalan:

*Endi bayramlarda tong sahardan nog'oralar **taka-tum** qiladigan, doshqozonlarda osh damlanadigan bo'ldi.* ("O'Hoshimov. "Ikki eshik orasi")

*U yog'iga tramvayga o'tiramiz-u, **jiring-jiring** qilib ketaveramixz. Maza!* (O'Hoshimov. "Dunyoning ishlari")

Bolalar ham kattalar kabi kishilik olmoshi yoki shaxs otiga -niki +ga (-da, -dan) tuzilishidagi grammatisk vositani biriktirib, makon deyksisini hosil qiladilar. Masalan:

Esonqul bobomnikidan, Ahmadqul bobomnikidan, Qambarali bobomnikidan, qo'ylarni dumbasidan itarib, ma'ratib olib chiqishayotganda ham orqalaridan ergashib boraverdim. (X.To'xtaboyev. "Jannati odamlar")

Kichik mактабгача yoshdagi bola muayyan sintaktik okkazionalizm orqali deyksisning ikki turini hosil qiladi. Masalan, Abdulbosit Abdujabborov (1 yoshu 6 oy) dastlab tovushga taqlid asosida otasining mashinasiga, u bilan bir xil rusmdagi boshqa avtomobilarga, keyinroq otasining o'ziga, oradan ma'lum vaqt o'tgandan so'ng otasining mashinasi bilan bir xil rangdagi likopchaga ham **ada g'inna** tarzida ishora qilgan. Bu holatning yuzaga kelishiga

ekstralingvistik omillar, xususan, so'zlovchining gender xususiyati bilan bog'liq qiziqishlari kuchli ta'sir ko'rsatgan. U erkak jinsiga mansub bo'lgani uchun obeyktlarga ishora qilish jarayonida dastlab o'zini qiziqtiradigan predmet, ya'ni avtomobilni ko'z oldiga keltirgan. Chunki ishora obyektlari bilan muayyan jihatiga ko'ra o'xhash bo'lgan mashina ayollarga nisbatan ko'proq erkaklarni qiziqtiradi. Natijada bu ikki tushunchani aks ettiruvchi leksik birlik o'rtasidagi assotsiativ aloqa nutqda voqelangan.

Ayrim holatlarda maktabgacha yoshdagi bola tomonidan okkazional birikma orqali shakllantirilgan deyktik birlik ishora qilinayotgan shaxsning yosh va gender xususiyati, shuningdek, bajaradigan vazifasiga asoslangan bo'ladi. Masalan, 3 yoshli Abduaizim Abdujabborov Belka nomli itni boqadigan katta yoshli erkak kishiga "*Belkani dodasi*" tarzida ishora qilgan.

Maktabgacha yoshdagi bola okkazional birikma orqali zamon deyksisini ham hosil qiladi. Masalan, o'zbek tilida kechadan avvalgi kunga nisbatan ishlatiladigan "o'tgan kun (i)" birikmasi Toshkent shahar shevasida so'zlashuvchi 4 yoshli Abdulaziz Abdujabborov nutqida *kechani kechasida* tarzida aks etgan. Albatta, bu holatning yuzaga kelishiga kechadan avvalgi kunga ishora qiluvchi deyktik birlikning bola lug'at zaxirasida mavjud emasligi sabab bo'lgan. Biroq bu kabi holatlar bolada lisoniy qobiliyatning rivojlanganlik darajasini aniqlashda muhim o'rinn tutadi. Chunki ushbu vaziyatda bola ishora obyektini "kechagi kunga nisbatan kecha" degan mantiqdan kelib chiqqan holda ifodalagan. Bunda adresant tomonidan so'z-ijod asosida kashf etilgan innovatsiya nouzual hisoblansa-da, bola nutqiy tafakkur mahsuli bo'lgan mazkur pragmatik vositadan zukkolik bilan foydalangan. Natijada zamon deyksisi ifodachisiga aylangan ushbu nutqiy innovatsiya adresatni fikrlashga undagan. Chunki bu vaziyatda nutq adresati sintaktik birlikka yuklangan pragmatik ma'noni to'g'ri idrok etishga uning yuzaga kelish sababi haqida mantiqiy mushohada yuritish orqali erishadi.

Xulosa

Xullas, ontogenet davrida bolalar kattalar tomonidan kundalik hayotda ko'p ishlatiladigan lisoniy birliklarni o'zlashtirib, nutqiy faoliyatda qo'llay boshlaydilar. Ular nutqining o'ziga xos jihatlari ishora birliklarining verbal ifodasida yaqqol namoyon bo'ladi. Bolalar nutqiga oid qator deyktik belgilar fitonim, leksik takror, atoqli ot, ravish va taqlid so'zlarda o'z aksini topadi. Ushbu birliklar bolalar nutqida shaxs, narsa-predmet, harakat-holat,

makon va zamon deyksislarini shakllantirishga xizmat qiladi. Bolalar nutqida deyksis turlarining hosil bo'lishida affiksal morfemalarning ishtiroki ham muhimdir. Ba'zan maktabgacha yoshdagi bola tomonidan okkazional birikma orqali shakllantirilgan deyktik birlik ishora qilinayotgan shaxsning ijtimoiy-psixofiziologik xususiyati va bajaradigan vazifasi bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Mazkur holat unda til qobiliyatining rivojlanganlik darajasini belgilashda o'ziga xos ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar

- Белоглазова, Е.В. 2010. Дискурсная гетерогенность литературы для детей: Автореф.дисс. ... д-ра филол. наук. Санкт-Петербург.
- Строгонова, О.Л. Особенности презентации языковой личности подростка: лингво-прагматический аспект (на материале современных англоязычных учебно-методических комплексов и художественной литературы о подростках). <http://dissers.ru/1filologiya/.php>
- Давлатова, Р. 2016. Ўзбек тилида макон дейксиси ва унинг ифодаланиши. Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари (Республика илмий-назарий анжумани материаллари). Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ.
- Доброва, Г.Р. Онтогенез персонального дейксиса: личные местоимения и термины родства. <http://www.dslib.net/jazyko-znanie/ontogenet-personalnogo-dejksisa.html>
- Искандарова, Г. 2015. Болалар мулоқот хулқининг гендер ва лингвокультурологик хусусиятлари. ЎзМУ хабарлари. № 1/2. Тошкент: Университет.
- Исмаилов, М.С. 1988. Грамматические способы выражения пространственных отношений при двуязычии (на материале узбекско-русского раннего двуязычия): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Москва.
- Моисеенко, Е.Ю. Дискурсно-прагматические особенности детской речи (на материале современного английского языка).
- Сайдираҳимова, Н. 2004. Мактабгача ёшдаги ўзбек болалар нутқининг лингвистик хусусиятлари: Филол. фан. номз. ...дисс. Тошкент.
- Умархўжаева, О. 1997. Болалар нутқининг баъзи фонетик хусусиятлари. Ўзбек тили ва адабиёти. № 5. Тошкент.
- Курбонова, М. 2009. Ўзбек болалар нутқи лексикасининг социопсихолингвистик тадқиқи: Филол. фан. номз. ... дисс. Тошкент.
- Зокирова, М. 03.12.2005. Хайрли тун! "Тошкент" телеканали.
- Лутфуллаева, Д., Бобохонов Л. 2010. Ўзбек тилидаги айрим тақлид сўзларнинг нутқий- прагматик хусусияти. Ўзбек тилшунослигининг долзарб муаммолари / Республика илмий ва амалий анжумани материаллари. Андижон: АДУ.